

GEESTELIJKE RIDDERORDEN, ORGANISATORISCH MET ELKAAR VERGELEKEN

Johanna Maria van Winter

Instellingen ontstaan niet zomaar in hun volgroeide vorm, maar ontwikkelen zich in de loop der tijden en passen zich, als ze levensvatbaar zijn, met hun organisatiestructuur daarbij aan. Dat geldt ook voor de geestelijke ridderorden uit het Heilige Land die hier met elkaar zullen worden vergeleken: de hospitaalridders van sint Jan of johannieters, de tempeliers en de Duitse orde. Aangezien de orde der tempeliers al in het begin van de veertiende eeuw werd opgeheven, terwijl de beide anderen nog eeuwen lang konden doorgroeien, zal de nadruk liggen op de johannieters en de Duitse orde; want zij hebben de tijd gekregen om allerlei verfijningen in hun bestuursstructuur aan te brengen. Op het eerste gezicht valt overigens de overeenkomst in organisatie van de drie orden op, die dan ook een logisch uitvloeisel is geweest van de behoeften uit de tijd van hun ontstaan.

De orde van het hospitaal van sint Jan van Jeruzalem werd niet als ridderorde gesticht, maar ontwikkelde zich uit een ziekenhuis-broederschap in Jeruzalem, die in het midden van de elfde eeuw door kooplieden uit Amalfi in Italië voor hun medeburgers en andere christenen werd gesticht. De broeders en ook zusters van dit ziekenhuis ontfermden zich over zieke pelgrims en andere reizigers uit het westen en waren aldus ter plekke aanwezig toen de kruisridders onder leiding van Godfried van Bouillon in 1099 de stad Jeruzalem veroverden en daar een ontzettend bloedbad aanrichtten. Zo goed zij konden, verpleegden zij de gewonden en kweekten daarmee dankbare patiënten. Godfried van Bouillon was zo geroerd door hun goede zorgen voor zijn soldaten, dat hij hun een ridderhofstede en twee ovens in Jeruzalem schonk.¹

Dit voorbeeld werd weldra gevolgd door andere kruisridders, die evenwel niet over goederen in het Heilige Land konden beschikken, maar alleen over bezittingen in hun landen van herkomst, voor het grootste deel Frankrijk en Italië. Daardoor kreeg de broederschap het beheer over verspreide bezittingen in Europa, die haar dwongen een organisatie in het leven te roepen om de opbrengst daarvan te genieten. Voor een deel werden de zo verworven inkomsten gebruikt voor de stichting van gasthuizen ter plaatse van de goederen, maar voor het overgrote deel werden ze bestemd voor het onderhoud van het hospitaal in Jeruzalem, dat aanzienlijk moest worden vergroot. Hier vormde zich het hoofdkwartier van een groepering die geleidelijk het karakter van een orde kreeg, eerst nog alleen bestaande uit geestelijken, vooral mannen, maar sinds ongeveer 1130 ook uit ridders.

Geestelijke ridderorden waren iets geheel nieuws in de twaalfde-eeuwse christenheid, want in principe moesten geestelijke broeders en zusters een weerloos leven leiden en hun handen niet met bloed bezoedelen. Voor hun bescherming trokken ze leken aan, ridders die deels uit devotie, deels uit eerzucht of winstbejag, deze taak op zich namen. Weldra bleek het echter passender om deze beschermers ook zelf in de broederschap op te nemen en hen net als de geestelijken de geloften van gehoorzaamheid, armoede en ongehuwde staat te laten afleggen. Daarmee werd de broederschap een geestelijke ridderorde, die niet leefde naar de regel van

1. J. Delaville le Roulx, *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem* (4 dln.; Parijs 1894-1906) I, nr. 1, ongedateerd [1099-1100], met verwijzing naar de bevestiging in I, nr. 20, dd. 28 september 1110. Zie voor de vroege geschiedenis van de johannieters: C.H.C. Flugé van Aspermont, *De Johanniter-orde in het Heilige Land (1100-1292)*, Van Gorcum's Historische Bibliotheek, LIV (Assen 1957); Jonathan Riley-Smith, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310* (Londen 1967); Rudolf Hiestand, 'Die Anfänge der Johanniter', in: Josef Fleckenstein en Manfred Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas*, Vorträge und Forschungen, XXVI (Sigmaringen 1980) 31-80. Voor een algemeen overzicht van de geschiedenis van de orde van de vroegste tijden tot heden: H.J.A. Sire, *The Knights of Malta* (New Haven-Londen 1994).

Benedictus – die immers behalve de drie genoemde geloften ook nog de *stabilitas loci*, het verblijf op een vaste plaats, voorschreef – maar een orde volgens de regel van Augustinus. Dit was een zo globale richtlijn, dat er talloze invullingen aan konden worden gegeven; iets wat door een reeks van geestelijke instellingen in de loop der tijden dan ook is gedaan. In ieder geval mocht men van plaats veranderen, hetgeen voor de begeleiding en verdediging van pelgrims een vereiste was.

De omvorming van ziekenhuis-broederschap tot geestelijke ridderorde betekende overigens niet dat nu voortaan alle leden van deze orde ridders waren, en zeker niet dat het uitsluitend om edelen ging. De taakverdeling tussen verplegers en beschermers bleef bestaan in de twee hoofdklassen van de orde: die der ridders (*militēs*) en die der kapelaans (*cappellani*). Bovendien kwam er een derde klasse bij, die der dienende broeders (*servientes*), die zowel bij de verdediging van de burchten als in het ziekenhuis konden worden ingezet. De oorspronkelijke ziekenhuis-broederschap had ook zusters gekend, en deze bleven in de nieuwe ridderorde bestaan als een soort nonnen in een vrouwenafdeling van een dubbelklooster of in eigen huizen. Hoewel zij een kleine minderheid vormden, bevonden zich later in Nederland blijkens de visitaties van 1495 en 1540 vrouwenhuizen van deze orde in Kerkwerpe op Walcheren en in Warffum, Wijtwerd en Oosterwierum op het Groningse Ommeland². Verder kende de orde ook gastridders, die tijdelijk in zijn gelederen kwamen meevechten, en donateurs (donats), die op grond van giften mee mochten genieten van zijn spirituele verdiensten.

Reeds in 1113 had paus Paschalis II de ziekenhuis-broederschap van Sint Jan in Jeruzalem onder zijn bescherming genomen met een bul waarin hij haar bevestigde in het bezit van de goederen die haar reeds waren of in de toekomst zouden worden geschonken en waarin zij ook het recht kreeg, haar eigen grootmeester te kiezen.³ Dit privilege werd in 1135 door de paus bevestigd en uitgebreid met de bepaling dat geen bisschop het interdict, dat wil zeggen de kerkelijke banvloek, mocht uitspreken over de kerken der hospitaalbroeders van sint Jan, en dat zij in geval van een interdict over een hele stad of landstreek toch met gesloten deuren kerkdiensten zouden mogen houden voor hun eigen leden.⁴ In 1137 voegde de paus hier nog een bul aan toe waarin werd bepaald dat de leden van de orde in geval van interdict over een landstreek toch recht hadden op een kerkelijke begrafenis en dat zij in zo'n gebied eenmaal per jaar hun kerken zouden mogen openen voor buitenstaanders om er kerkdiensten te houden en te collecteren.⁵ Onder de leden van de orde werden ook de donateurs verstaan en juist het vooruitzicht op een kerkelijke begrafenis met de benodigde sacramenten en de zorg voor het toekomstige zielenheil bewoog veel leken tot het doen van giften aan deze geestelijke ridderorde.⁶

Omstreeks 1130 werd de ziekenhuis-broederschap van sint Jan in Jeruzalem dus omgevormd tot een geestelijke ridderorde, die wij gewoonlijk aanduiden als de johannieter orde en die later, nadat zijn hoofdkwartier in 1530 naar Malta was verlegd, de Maltezer orde ging heten. Over het ridderlijke element stond niets in zijn statuten, maar daarin volgde hij het voorbeeld van een andere groepering met zorg voor pelgrims in het Heilige Land: de orde van de tempeliers. Deze had geen voorgeschiedenis die terugreikte tot vòòr de eerste kruistocht en was ook niet geboren uit de behoefte tot ziekenverpleging. De noodzaak om de pas veroverde gebieden te beschermen tegen aanvallen van de moslims en om pelgrims veilig naar de heilige plaatsen te begeleiden, bewoog Hugues de Payns, een kruisridder uit Champagne, en acht metgezellen ertoe, in 1120 de drie kloostergeloften van gehoorzaamheid, armoede en ongehuwde staat af te leggen in handen van de patriarch van Jeruzalem. De koning van Jeruzalem, Bou-

2. Zie Johanna Maria van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th-18th centuries*, Studies in the History of Christian Thought, LXXX (Leiden/Boston/Keulen 1998) (verder afgekort als *Sources*), 453-455, 477, 520-527, 557-559.

3. Delaville, *Cartulaire*, I, nr. 30, dd. 15 februari 1113.

4. Ibidem, I, nr. 113, dd. 16 juni 1135.

5. Ibidem, I, nr. 122, dd. 7 februari 1137.

6. Cf. Berthold Waldstein-Wartenberg, 'Beiträge zur mittelalterlichen Liturgie des Johanniterordens', II, Das Totengedächtnis', in: *Annales de l'Ordre souverain militaire de Malte*, XXX (1972) 84-91. Zie ook: Idem, 'Donaten - Confratres - Pfündner; die Bruderschaften des Ordens', in: ibidem, XXXI (1973) 9-19.

dewijn II, gaf hun als onderkomen een vleugel van zijn paleis die vroeger als moskee was gebruikt; en omdat de christenen meenden dat deze moskee stond op de plaats van de tempel van Salomo, noemden ze zich voortaan tempeliers. Zij hadden oorspronkelijk alleen een militaire taak en leefden volgens een mondeling afgesproken regel die daarop was gericht. Maar toen zij al na enige jaren behoefte kregen aan schriftelijke vaststelling daarvan, legde Hugues de Payns in 1129 hun regel voor aan het concilie van Troyes, dat werd bijgewoond door alle kerkelijke kopstukken van die tijd, onder wie, naar wordt aangenomen, ook Bernard van Clairvaux. Bernard, abt van Clairvaux, had toen de leiding over de nog jonge cisterciënzer orde, een monniksorde die de regel van Benedictus met vernieuwde strengheid wilde volgen. Onze kruisridders traden echter niet toe tot de orde der cisterciënzers, die als monniken ongewapend waren en de *stabilitas loci* van de benedictijnen prakticeerden, dus ongeschikt waren voor de begeleiding van pelgrims. Het concilie van Troyes keurde hun regel goed, dat wil zeggen de eerste Latijnse versie daarvan, want er zou enige jaren later ook een Franse versie verschijnen. Tegenwoordig twijfelt men eraan of Bernard van Clairvaux deze eerste regel voor hen schreef, die dan in allerlei opzicht door die der cisterciënzers zou zijn geïnspireerd.⁷ Wel gaf hij hun zijn morele steun, zij het na herhaaldelijk aandringen van Hugues de Payns, in de vorm van het traktaat *Liber ad milites Templi, de laude novae militiae*, waarin hij een beeld schetste van de ware christelijke ridderschap.⁸

In de nieuwe regel van de tempeliers stond niets over ziekenverpleging, en hoewel zij later in navolging van de johannieters wel gastenverblijven bij hun huizen hadden, is bij hen de nadruk blijven liggen op de militaire taken van kruisridders: begeleiding van pelgrims door gevaarlij-

De Marienburg aan de Weichsel, hoofdkwartier van de Duitse orde.

7. Simonetta Cerrini, 'La tradition manuscrite de la règle du Temple; Etudes pour une nouvelle édition des versions latine et française', in: Michel Balard red., *Autour de la Première Croisade. Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995)*, Série Byzantina Sorbonensia, XIV (Parijs 1996) 203-219; Dominic Selwood, 'Quidem autem dubitaverunt: The Saint, the Sinner, the Temple and a possible chronology', in: *ibidem*, 221-230.
8. S. Bernardi *Opera* vol. III, *Tractatus et opuscula*, J. Leclercq en H.M. Rochais ed., Editiones Cistercienses (Rome 1963) 205-239: '*Liber ad milites Templi, de laude novae militiae*'.

ke gebieden, bouw en verdediging van burchten, en strijd tegen de ongelovigen. Ook zij kenden de drie klassen van ridders, kapelaans en dienende broeders, evenals de gastridders en de donateurs, zoals bij de johannieters; en ook bij hen bleef een deel van hun werkzaamheden dus buiten de regel: bij de tempeliers waren dat de verzorgende taken, en bij de johannieters de militaire.

Pas de derde geestelijke ridderorde van het Heilige Land, de Duitse orde, combineerde in zijn regel de verzorgende en de militaire doelstellingen. De Duitse orde ontstond tijdens de derde kruistocht (1189-1192) in het legerkamp voor Akko, waar kooplieden uit Bremen en Lübeck in 1190 uit de zeilen van een koggeschip een veldhospitaal voor hun landgenoten bouwden. Aan die kruistocht, aangevoerd onder anderen door keizer Frederik Barbarossa, werd door veel Duitsers deelgenomen, die als ze gewond waren, behoefte hadden aan biechtgesprekken in hun eigen taal. De priesters van de johannieters en de tempeliers

waren voor het merendeel Fransen of Italianen en konden die zielzorg dus niet naar behoren leveren.

Dit Duitse veldhospitaal werd al in 1191 onder bescherming van de paus gesteld en kreeg weldra een vaste standplaats in Akko. Later, toen het Heilige Land definitief voor de kruisvaarders verloren was gegaan na de val van Akko in 1291, heeft de Duitse orde zijn werkterrein grotendeels naar Pruisen verplaatst, waar de onderwerping en kerstening van de Slavische volkeren zijn hoofdoel werd en de Marienburg aan de Weichsel, niet ver van Danzig, zijn hoofdkwartier. Door de Duitse orde zijn in veel steden van het Duitse Rijk ziekenhuizen of althans gasthuizen gesticht, want ook hier versmalde zich de ziekenzorg al vrij snel tot zorg voor doortrekkende reizigers.⁹

Portret van de Abbé de Vertot, historicus van de maltezers (museum van St John's Gate, Londen).

9. Zie over de Duitse orde onder andere: Marjan Tumler, *Der Deutsche Orden in Werden, Wachsen und Wirken bis 1400* (Wenen 1955); Udo Arnold, 'Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens', in: Fleckenstein en Hellmann red., *Geistlichen Ritterorden*, 81-108; Hartmut Boockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte* (München 1981); U. Arnold en G. Bott red., *800 Jahre Deutscher Orden. Ausstellungskatalog des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg in Zusammenarbeit mit der Internationalen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens* (Gütersloh-München 1990); U. Arnold red., *Kreuz und Schwert. Der Deutsche Orden in Südwestdeutschland, in der Schweiz und im Elsaß, Ausstellungskatalog*, (Mainau 1991); U. Arnold e.a. red., *Ritter und Priester. Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Nordwesteuropa / Ridders en Priesters. Acht eeuwen Duitse Orde in Noordwest-Europa, Ausstellungskatalog / Tentoonstelling van de Landcommanderij Alden Biesen* (Alden Biesen 1992).

De organisatie van de johannieters¹⁰

Zoals hiervoor reeds werd vermeld, ontving de hospitaal-broederschap in Jeruzalem, die zou uitgroeien tot de geestelijke ridderorde van sint Jan, sinds de eerste kruistocht onroerende goederen in het Heilige Land en Europa, waarvan de opbrengst in de eerste plaats bestemd was voor het hoofdkwartier. Er moest daarom een organisatie in het leven worden geroepen die het mogelijk maakte om die goederen niet alleen ter plaatse te beheren, maar ook regelmatig afdrachten (*responsiones*) te laten vloeien in de centrale schatkist. Verder moest deze organisatie een slagvaardig beleid van de orde als geheel waarborgen, terwijl toch rekening werd gehouden met de plaatselijke omstandigheden in de landen waar de goederen lagen.

Daartoe werd een systeem van commanderijen, balijen, prioraten en tongen ontwikkeld, elk met hun eigen titularis aan het hoofd, die verantwoording waren verschuldigd aan de grootmeester en het generaal kapittel. De grootmeester was het hoofd van de orde en zetelde in het hoofdkwartier, en aan hem was ieder lid van de orde absolute gehoorzaamheid verschuldigd. Maar hijzelf was onderworpen aan het toezicht en de besluiten van het generaal kapittel, ook al bestond dit uit mannen die zelf weer van hem afhankelijk waren. Door deze wederkerige gehoorzaamheid moest aan de ene kant de discipline van de leden en de besluitvaardigheid van de leiding worden bevorderd en aan de andere kant een zekere mate van democratische inspraak mogelijk worden gemaakt. Het generaal kapittel bestond uit de hoogwaardigheidsbekleders van het hoofdkwartier en de hoofden van de prioraten en van een aantal extra belangrijke balijen, en kwam eenmaal in de vijf jaar bijeen. Deze mannen waren de 'grootkruizen', zo genoemd naar het extra grote kruis op hun kleding: een achtpuntig wit kruis op een zwarte mantel. De acht punten van het kruis verwezen naar de acht zaligsprekingen uit de Bergrede (Mattheus 5:3-10) en sinds de vijftiende eeuw, toen de orde acht tongen telde, ook naar deze acht taalgebieden.

Voor de lopende zaken had de grootmeester een raad naast zich, waarin de hoogwaardigheidsbekleders van het hoofdkwartier en vertegenwoordigers van de acht tongen zitting hadden. De acht tongen (Latijn: *linguae*, Frans: *langues*) waren de volgende, min of meer overeenkomend met de acht taalgebieden van de orde en opgesomd in volgorde van hun ouderdom en aanzien: *Provence* (rondom Toulouse), *Auvergne* (rondom Lyon), *France* (Noord-, Midden- en West-Frankrijk en België), *Italia* (Italië), *Aragon* (Aragon, Catalonië en Navarre), *Angleterre* (Engeland, Schotland en Ierland), *Alemagne* (het Duitse Rijk, Bohemen, Hongarije en Skandinavië) en *Castilia* (Castilië, Leon en Portugal, pas in 1462 afgesplitst van de oorspronkelijk ene Spaanse tong). Uit de drie Franstalige tongen waren vanouds de meeste ridders afkomstig, en daarom waren zij terwille van een evenwichtige getalsterkte geografisch kleiner dan de tongen met minder leden.

De ridders woonden niet op hun commanderijen, maar in het hoofdkwartier per tong bij elkaar in een groot huis, een zogenaamde *auberge*, waarvan op Rhodos en Malta nog verscheidene te zien zijn. Aan het hoofd van elke *auberge* stond een hoogwaardigheidsbekleider ofwel *grand bailli conventuel*, die uit de ridders van die tong werd gekozen en op grond van die functie zitting had in de raad van de grootmeester en het generaal kapittel. De functies waren als volgt over de tongen verdeeld: aan het hoofd van de *Langue de Provence* stond de groot-commandeur, hoofd van de schatkist; *Auvergne* leverde de maarschalk, hoofd van het leger; *France* de *grand-hospitalier*, hoofd van het ziekenhuis; *Italia* de admiraal, hoofd van de vloot; *Aragon* de *drapier* of groot-conservator, belast met toezicht op de kleding; *Angleterre* de *turcopilier*, hoofd van de cavallerie; *Alemagne* de groot-baljuw, belast met de fortificatie van de burcht *Château de St. Pierre* in Klein-Azië bij Halicarnassus, een voorpost van Rhodos (deze

10. Behalve op de vele inlichtingen die ik heb gekregen van Josef Galea, die archivaris was van de Archives de l'Ordre de Malte (AOM) in Valletta, Malta, in de jaren dat ik daar onderzoek deed (1963-1970), is deze paragraaf vooral gebaseerd op het klassieke werk van de achttiende-eeuwse abbé De Vertot, die de orde beschreef in de tijd dat deze nog helemaal op Malta functioneerde met al zijn grootkruizen en buitenlandse betrekkingen: L'Abbé De Vertot, *Histoire des Chevaliers Hospitaliers de S. Jean de Jerusalem, appelez depuis les Chevaliers de Rhodes, et aujourd'hui les Chevaliers de Malte* (4 dln., Parijs 1726).

Magister cum Baiulis et prioribus: et ante eum oratores more thurcorum induti

De grootmeester van de johannieters met zijn grootkruizen op Rhodos (uit: G. Caoursin, De obsidione Rhodi).

functie werd pas in 1428 ingesteld, toen de orde op Rhodos zetelde); en *Castilia* de groot-kanselier, hoofd van de kanselarij, aan wie de speciale eis werd gesteld dat hij moest kunnen lezen en schrijven.

Om de goederen in Europa te beheren, was elke tong verdeeld in een of meer prioraten, met een prior aan het hoofd. Deze woonde niet in het hoofdkwartier, maar in het prioraat zelf, om van daaruit beter de onder hem ressorterende commanderijen en balijen te kunnen inspecteren. Sommige balijen van groot gewicht stonden onder leiding van een *bailli capitulaire*, dat wil zeggen een balijer die net als de priors en de acht *grand baillis conventuels* drager van het grootkruis was en zitting had in het generaal kapittel. Zo'n *bailli capitulaire* was bijvoorbeeld de balijer van Brandenburg, meestal *Herrenmeister* genoemd, die tot de Duitse tong behoorde. Deze tong telde behalve haar eigen *grand bailli conventuel*, de groot-baljuw, de volgende grootkruizen: de priors van Duitsland, Bohemen, Hongarije en *Dacia* (Denemarken) en de balijer van Brandenburg. Deze vijf mannen gingen eens in de vijf jaar naar het hoofdkwartier voor een generaal kapittel en verder zo vaak als de zaken dat nodig maakten, maar zetelden verder in Europa. De gewone ridders en commandeurs daarentegen, die ook vaak 'balijer' werden genoemd, waren bijna nooit op hun commanderijen of balijen, maar meestal in het hoofdkwartier of te velde, of op de galeien.

Nadat een jonge ridder nog zonder commanderij een paar jaar aldus had gediend, kreeg hij recht op een eigen commanderij, en na nog een aantal jaren trouwe dienst de *ancianitas* of ancienniteit,¹¹ die hem voor het bevel over een betere commanderij in zijn eigen tong in aanmerking deed komen. Hij liet deze dan beheren door een rentmeester en mocht haar alleen met toestemming van de grootmeester bezoeken om de zaken te inspecteren. Daartoe had hij een *licentia recedendi et redeundi* nodig.¹² Wel moest hij zorgen dat er geregeld verbeteringen werden aangebracht en dat de afdrachten regelmatig aan de schatkist werden betaald. Verder bekostigde hij zijn eigen levensonderhoud en krijgsmunitie uit de opbrengst van zijn commanderij; en als hij voldoende verbeteringen had laten aanbrengen om voor promotie in aanmerking te komen, kon hij door grootmeester en raad worden overgeplaatst naar een rijkere commanderij binnen zijn tong. Een bijzondere positieverbetering was de benoeming tot prior, omdat hij dan in Europa op een favoriete commanderij kon blijven wonen, hetgeen voor oudere heren iets aantrekkelijks had. Behalve de commanderij waar hij resideerde, beschikte een prior ook over een deel der inkomsten van drie, en sinds 1367 vier andere commanderijen, die samen met zijn eigen hoofdhuis zijn *camerae priorales* werden genoemd. Die vijfde *camera prioralis* werd hem toegekend als compensatie voor het verlies van inkomsten uit de nalatenschap van overleden broeders uit zijn prioraat.¹³ De prior van Duitsland had sinds de late Middeleeuwen de commanderij Freiburg im Breisgau met *membrum* Heitersheim als zodanig in gebruik en zetelde daar ook.¹⁴ De grootmeester op zijn beurt genoot de inkomsten van één commanderij per prioraat, die zijn *camera magistralis* werd genoemd. In het prioraat Duitsland was dat de commanderij Münchenbuchsee in Zwitserland (kanton Bern).¹⁵

Behalve commanderijen voor ridders waren er in elke tong ook commanderijen voor kape-laans of dienende broeders. Soms bestond er onduidelijkheid over de status van een commanderij, zodat het in 1493 nodig was om voor het prioraat Duitsland de verdeling vast te leggen.¹⁶ Wat Nederland betreft, werd toen bepaald dat Arnhem met *membrum* Nijmegen een

11. Cf. *Sources*, p. 38, A.23, dd. 25 oktober 1420; p. 75, A.91, dd. 16 januari 1504; en p. 114, A.140, dd. 21 juni 1604, over de *ancianitas* van frater Johann von Monreal, de *antianitas* van frater Laurens von Adenauen de hoedanigheid als *anziano* van frater Jean Blanchard.

12. Cf. *Sources*, p. 35, A.14, dd. 5 januari 1414; p. 38, A.21, dd. 27 september 1420; p. 39, A.25, dd. 10 juli 1421; pp. 42-43, A.35, dd. 28 juli 1432; p. 43, A.38, dd. 4 augustus 1433: *licentia recedendi et redeundi*.

13. Generaal kapittel in Avignon, maart 1367, Statuten, nr. 9, samengevat in J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes, 1310-1425* (Parijs 1913; Variorum Reprints 1974) 162 met nt. 7.

14. Zie over Freiburg en Heitersheim: *Sources*, pp. 76-77 en 88, A.94 en 112, dd. 10 februari 1506 en 28 februari 1547.

15. Zie over Münchenbuchsee als *camera magistralis*: *Sources*, p. 64, A.77, dd. 17 september 1471; p. 397, inhoudsopgave van C.2, anno 1495 (Monichenbusch); en p. 490, inhoudsopgave van C.3, anno 1540 (Boex).

16. *Sources*, pp. 67-69, A.82, dd. 5 augustus 1493.

commanderij voor een ridder was, iets waarover blijkbaar twijfel had bestaan.¹⁷ De kapelaans en dienende broeders mochten op hun commanderij zetelen en deze zelf beheren, maar moesten wel net als de ridders afdrachten aan de schatkist betalen. Toch konden zij meer geld en energie besteden aan hun eigen commanderij dan een ridder en daardoor meer betekenen voor de bevolking ter plaatse. De balije Utrecht, vanouds een commanderij voor een kapelaan, is daarvan een goed voorbeeld.

Het hoofdhuis van deze commanderij of balije (de termen werden door elkaar gebruikt, maar met een toenemende voorkeur voor balije), het Catharijneconvent te Utrecht, had het beheer over goederen in heel Nederland, van Friesland tot Zeeland, die als *membra* waren georganiseerd en elk onder leiding stonden van een broeder van het hoofdhuis. Het waren in de vijftiende eeuw de volgende: Ingen, Buren, Sint Jansdal bij Harderwijk, Oudewater, Waarder bij Woerden, Harmelen, Wemeldinge, Kerkwerpe, Middelburg, Sneek en Haarlem, waar in 1544 nog Montfoort (provincie Utrecht) bijkwam. Wel splitste Haarlem zich voor of in 1466 af van Utrecht om een zelfstandige commanderij te worden, die zijn eigen commandeur koos; dit werd in 1469 door grootmeester en hoofdkwartier goedgekeurd.¹⁸

Naar wij aannemen en elders hebben betoogd,¹⁹ dankte het Catharijneconvent zijn uitgebreide goederenbezit in de huidige provincie Utrecht gedeeltelijk aan een schenking van Godebold bisschop van Utrecht kort voor 1122, toen de ziekenhuis-broederschap van sint Jan van Jeruzalem nog geen ridderorde was en de bisschop nog grote goederencomplexen binnen zijn Sticht had te vergeven. Dit convent heeft waarschijnlijk van meet af aan een ziekenhuis bediend voor alle soorten van bedlegerige zieken, uitgezonderd leprozen, zoals het in de zestiende eeuw nog steeds deed.²⁰ Na de confiscatie van dit goederenbezit tengevolge van de Reformatie en de afzwering van koning Philips II van Spanje in 1581 – waarna de gewestelijke Staten de souvereiniteit claimden – is een deel van de inkomsten van het Catharijneconvent door de Staten van Utrecht aan de stad overgedragen, die ze heeft gebruikt tot instandhouding van het ziekenhuis; en doordat er sinds de stichting van de Utrechtse Universiteit in 1636 voor medische studenten demonstraties aan het ziekbed werden gehouden, werd het tevens Academisch Ziekenhuis. Hoewel dit ziekenhuis door wanbeheer van de Staten in 1812 moest worden gesloten, zijn de restanten van zijn vermogen samen met andere fondsen gebruikt voor de bouw van een nieuw ziekenhuis in 1822, dat in 1870 werd vervangen door het Stads- en Academisch Ziekenhuis aan de Catharijnesingel²¹ en dat zich nu sinds enige jaren als het AZU in de Uithof bevindt.

Behalve een balije voor een kapelaan met een ziekenhuis, was het Catharijneconvent in Utrecht met zijn vele *membra* verspreid over heel Nederland ook een *camera prioralis* van de prior van Duitsland. Hoewel elke prior het recht had om zijn eigen *camerae priorales* te kiezen en daarin af te wijken van zijn voorganger, vervulde Utrecht die rol ononderbroken minstens sinds 1408 en tot het einde van de achttiende eeuw.²² Sinds de confiscatie van de convents-goederen ten tijde van de Reformatie kan dit nog slechts als een formele toewijzing hebben gegolden, waaraan de prior niet veel plezier beleefde; maar oorspronkelijk moet het een begeerlijke bron van inkomsten zijn geweest.

17. Zie over Arnhem als commanderij voor een ridder of een kapelaan: *Sources*, p. 10, nt. 15.

18. *Sources*, p. 60, A.71, anno 1466; pp. 466-470, dd. 5 oktober 1469.

19. Johanna Maria van Winter, 'De heren van Sint-Catharijne te Utrecht', in: *Bewogen en bewegen. Liber amicorum aangeboden aan Prof.dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg 1986) 349-364, en in Franse vertaling: Johanna Maria van Winter, 'Les seigneurs de Sainte-Catherine à Utrecht, les premiers Hospitaliers au Nord des Alpes', in: Balard red., *Autour de la Première Croisade*, 239-246.

20. Rijksarchief Utrecht, Collectie Buchel-Booth, inv.nr. 134, 12 juni 1472, gedrukt in *Sources*, pp. 64-66, A.79: copie van een brief van paus Sixtus IV, waarin het Catharijneconvent verlof krijgt of behoudt om zijn eigen balijer te kiezen, mede omdat het een ziekenhuis voor alle soorten zieken beheert. Dat leprozen waren uitgezonderd, blijkt uit de visitatie van 1495, *Sources* C.2, p. 422. Dat het ziekenhuis ook in 1540, 1594 en 1603 functioneerde, blijkt uit *Sources*, C.3, p. 497, 500-502; C.4, pp. 598-599; en C.5, pp. 630, 633, 635.

21. P.Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina der Johanner-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht* (Hilversum 1901) 83-91.

22. Zie *Sources*, p. 33, A.9, dd. 5 november 1408; tot en met pp. 186-187, A.206, dd. 21 augustus 1777. Vermoedelijk begon deze praktijk al in de veertiende eeuw, toen Conrad von Braunsberg zowel balijer van Utrecht als prior van Duitsland was; zie *Sources*, p. 31, A.3 en 4, dd. 1 augustus 1358 en 10 april 1383.

Het beschikkingsrecht van de prior van Duitsland over Utrecht als een van zijn *camerae pri-orales* bestond in de praktijk uit het incasseren van een jaarlijkse afdracht van f 200,-²³ en uit goedkeuring achteraf van de keuze van een nieuwe balijer door de conventsbroeders in Utrecht. Soms echter werd de rechtmatigheid van deze praktijk door de prior of anderen betwist, waarna heel wat onderhandelingen nodig waren om de oude gewoonte erkend te krijgen. Een voorbeeld daarvan uit 1472 vinden we in het Rijksarchief Utrecht, waarbij de paus tenslotte ten gunste van de balijer bemiddelde.²⁴ In 1603 was de kwestie weer of nog steeds actueel, maar werd nu door de grootmeester zelf in het voordeel van de balijer beslecht.²⁵ Daaraan was een besluit van het generaal kapittel van de orde uit 1588 voorafgegaan, waarmee aan een broeder uit de Duitse tong maar van buiten het Catharijneconvent de toetreding tot dit convent was vergund ten einde de balije te redden uit ketterse handen.²⁶ Bovendien had het kapittel bepaald dat voor de keuze van een nieuwe balijer van de huizen in Straatsburg, Keulen, Wesel en Utrecht de goedkeuring van het hoofdkwartier moest worden gevraagd; een ongehoorde inbreuk op de rechten van deze huizen, waartegen zij dan ook fel protest aantekenden.²⁷

De Reformatie betekende een gevoelige breuk in het bestaan van de geestelijke ridderorden, niet alleen van de johannieters, maar ook van de Duitse orde (de tempeliers bestonden toen allang niet meer, na het geruchtmakende proces van hun opheffing in de jaren 1307-1312). De Duitse orde had al omstreeks 1235, voordat de havenstad Akko in 1291 als laatste steunpunt van de kruisridders in het Heilige Land verloren was gegaan, zijn werkterrein gedeeltelijk verlegd naar Pruisen, dat wil zeggen het tegenwoordig Poolse gebied rondom en ten oosten van Danzig. Het gebied dat daar werd veroverd en tot het christendom bekeerd, werd georganiseerd als een soevereine staat, met een streng hiërarchisch en gecentraliseerd bestuur. Daarheen werd in 1309 het hoofdkwartier verlegd: de Marienburg werd het middelpunt van een orde die zich toelagde op de bekering van de heidenen in Litouwen en Lijfland, waarbij de ridders geweld niet schuwden. Hun veldtochten vonden vooral ' swinters plaats, als het moeras-sige gebied stijf was bevroren en daardoor toegankelijk voor ruiterslegers. De burcht Königs-berg aan de Memel was daarbij hun startpunt, waar de maarschalk zetelde en waar gastridders uit West-Europa welkom waren voor het verrichten van heldendaden. Velen hebben die tocht ondernomen en de ereredes van herauten getuigen ervan.²⁸

Maar in zekere zin is de orde het slachtoffer geworden van zijn eigen succes, want toen de heerser van Litouwen zich terwille van zijn huwelijk met de Poolse kroonprinses tot het rooms-katholieke christendom had bekeerd en in 1386 een personele unie met Polen had gesloten, waren er daar geen heidenen meer te bestrijden en bleven de westerse gastridders meer en meer weg. Daardoor verzwakte de slagkracht van de orde zodanig, dat in 1410 bij Tannenberg een vernietigende nederlaag werd geleden tegen het Pools-Litouwse leger. Het toenemend verzet van de Pruisische boerenbevolking en de steden tegen het centralistische bestuur, gepaard gaande met innerlijke tweedracht onder de ridders zelf, ondermijnde de orde nog meer; en zo voelde grootmeester Albrecht van Brandenburg zich in 1525 gedrongen om de soevereiniteit over zijn staat over te dragen aan de koning van Polen en zijn gebied als wereldlijk hertogdom Pruisen van hem in leen te ontvangen. Tevens ging Albrecht daarbij over tot het lutheranisme, waarbij hij de orde dus van zijn kern beroofde.²⁹

23. Bijvoorbeeld *Sources*, p. 426, Visitatie van 1495, C.2 fol. 201r.

24. Zie boven, noot 20.

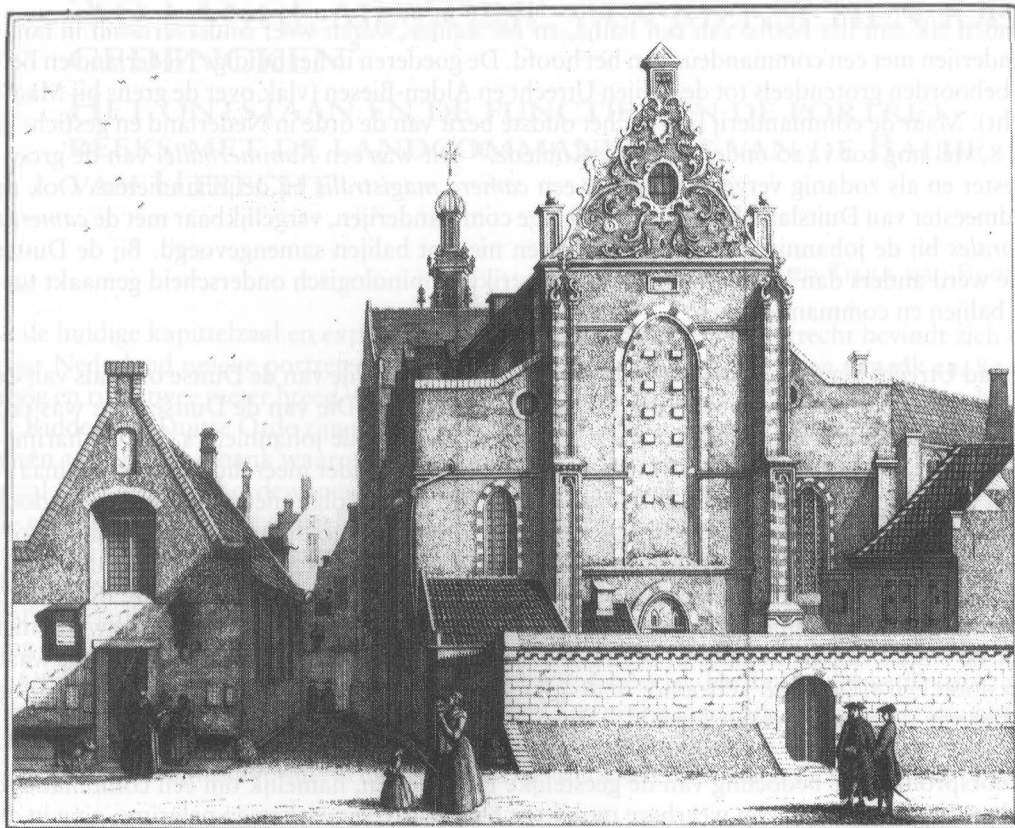
25. Brongdeest, *Bijdragen*, 105-111, Bijlagen VII, VIII en IX, dd. 18 augustus, 26 en 28 oktober, 15 november 1588; *Sources*, pp. 109-111, A.136, dd. 28 december 1603.

26. *Sources*, pp. 99-101, A.131, dd. 30 maart 1588.

27. *Sources*, pp. 101-104, A.132 en 133, dd. 24 juni en 1 december 1588.

28. Zie vooral: Werner Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, Beihefte der Francia, Band 17/1 & 2 (2 dln.; Sigmaringen 1989-1995); deel 3 moet nog verschijnen. Zie ook: Wim van Anrooij, *Spiegel van ridderschap, Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990).

29. Zie voor een kort overzicht tot en met de afval van Albrecht van Brandenburg: Udo Arnold red., *Ridders en priesters*, 1 e.v.; en verder ook F.J.W. Fabius, *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden* (Utrecht 1961) 9-19.

De S KATHARYNEN KERK te UTRECHT.

De Catharijnekerk te Utrecht in 1744 (gravure naar een tekening van Jan de Beijer).

De organisatie van de Duitse orde³⁰

De organisatie van de Duitse orde vòòr het verlies van Pruisen, dus tot 1525, kwam voort uit dezelfde uitgangspunten als bij de johannieters en de tempeliers, te weten een combinatie van sterk centraal gezag waaraan absolute gehoorzaamheid verschuldigd was, en behoefte aan correctie door en advies van de werkers in het veld. Het hoogste orgaan van de orde was het generaal kapittel, dat de grootmeester (*Hochmeister*) koos en jaarlijks bijeenkwam. De grootmeester was het hoofd van de orde, met zetel eerst op de burcht Montfort in het Heilige Land, later in Venetië en sinds 1309 op de Marienburg, waar ook zijn plaatsvervanger zetelde, de *Großkomtur*. Naast zich had hij een *Oberster Treßler* voor de schatkist, *Oberster Spitler* voor het ziekenhuis, *Oberster Marschall* voor de cavallerie en *Oberster Trappier* voor de kleding. De orde had drie landmeesters, een in Pruisen, een in Lijfland en een in Duitsland (de *Deutschmeister*). Na de verplaatsing van het hoofdkwartier naar Pruisen werd de grootmeester zelf landmeester van Pruisen, met onder zich enige commandeurs, zoals ook die van Lijfland enige commandeurs onder zich had.

Alleen in Duitsland was de organisatie ingewikkelder, want door het veel grotere oppervlak waarover hier de bezittingen van de orde waren verspreid, moest tussen de landmeester en de commandeurs een laag van landcommandeurs in worden geschoven. De landcommandeurs

30. Udo Arnold red., *Ridders en priesters*, 13-14; en J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse orde* (Leeuwarden 1991) 93-95.

stonden elk aan het hoofd van een balije, en die balijen waren weer onderverdeeld in commanderijen met een commandeur aan het hoofd. De goederen in het huidige Nederland en België behoorden grotendeels tot de balijen Utrecht en Alden-Biesen (vlak over de grens bij Maastricht). Maar de commanderij Dieren, het oudste bezit van de orde in Nederland en gesticht in 1218, viel nog tot 1420 onder de balije Koblenz.³¹ Dit was een *Kammerballei* van de grootmeester en als zodanig vergelijkbaar met een *camera magistralis* bij de johannieters. Ook de landmeester van Duitsland beschikte over enige commanderijen, vergelijkbaar met de *camerae priorales* bij de johannieters, maar deze waren niet tot balijen samengevoegd. Bij de Duitse orde werd anders dan bij de johannieters een strikt terminologisch onderscheid gemaakt tussen balijen en commanderijen.

De stad Utrecht kende dus in de Middeleeuwen zowel een balije van de Duitse orde als van de johannieters, elk met een aantal commanderijen onder zich. Die van de Duitse orde was een balije voor ridders, aangevuld met enige priesters³²; die van de johannieters, het Catharijnenconvent, een balije voor kapelaans zonder ridders. Het was onder meer dit gegeven, dat maakte dat de goederen van de Duitse orde, anders dan die van de johannieters, na 1581 niet door de gewestelijke Staten werden geconfisqueerd. Die confiscatie gold immers de geestelijke goederen, want deze moesten voortaan *ad pios usus* van de nieuwe religie worden gebruikt. Ridderlijke goederen echter waren geen geestelijke goederen en vielen dus buiten deze maatregel. Zo werd ook de johannieter commanderij Arnhem, die immers aan een ridder toekwam, niet door de Staten van Gelderland in beslag genomen; haar *membrum* Nijmegen evenwel, waar zich nooit een ridder had vertoond, onderging dit lot wel, uiteraard niet zonder hardnekkig protest van de prior van Duitsland.³³

De oorspronkelijke bedoeling van de geestelijke ridderorden, namelijk om een combinatie te bieden van kloostertucht en weerbare mobiliteit ten dienste van zieken en pelgrims, ging in de loop der eeuwen grotendeels verloren. De ridderlijke huizen van de Duitse orde werden langzamerhand verzorgingsinstituten voor de Duitse adel, die ziekenzorg alleen aan hun eigen inwoners bewezen, zoals ook in Utrecht het geval is geweest. Wel bestaat de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht nog steeds, met haar eigen pas gerestaureerde huis aan de Springweg en haar eigen archief, als liefdadige vereniging van leken met een exclusief adellijk ledenbestand.

Een commanderij voor kapelaans zoals het Catharijnenconvent van de johannieters in Utrecht, waar vermoedelijk van meet af aan een echt ziekenhuis had gefunctioneerd, werd door de Reformatie tot uitsterven gedwongen. Alleen indirect via hergebruik van de restanten van haar vermogen leeft ze in het huidige Academisch Ziekenhuis Utrecht voort. De orde werd in de Franse tijd in Nederland en Duitsland opgeheven, maar bleef in Italië met hoofdkwartier in Rome bestaan. Ook de balije Brandenburg, die al in de zestiende eeuw gedwongen was om tot het lutheranisme over te gaan, leeft nog steeds voort. De huidige Johanniters en Maltezers in Nederland maken deel uit van de heropgerichte takken van deze geestelijke ridderorde, die als wereldlijke adellijke vereniging liefdadig werk doet: de Johanniters in navolging van Brandenburg als protestanten, de Maltezers gestimuleerd door Rome als rooms-katholieken.³⁴ De oude organisatievormen bestaan niet meer, maar de internationale verbondenheid in caritas leeft voort.

31. Klaus van Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz und ihre wirtschaftliche Entwicklung im Spätmittelalter*, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschordens, LII (Marburg 1995) 12: Dieren werd in 1420 aan Aldenbiesen afgestaan en in 1434 aan de balije Utrecht verkocht.

32. Fabius, 19-20.

33. Zie onder andere de vele pamfletten over dit onderwerp in *Sources*, D, pp. 659-685.

34. Fabius, 61-63 over de huidige Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht; en over de huidige Maltezers en Johanniters: J.W. Jongedijk, *Ridderlijke orden in Nederland* (Zaltbommel 1965) 33-62.